

A NEMZEDÉKVÁLTÁS REGÉNYE

(Gárdonyi Géza: *Az öreg tekintetes*)

NAGY SÁNDOR

I.

Felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk máig adós Gárdonyi Géza életművét teljességében bemutató monográfiával, amely hivatott lenne arra, hogy kellő tárgyilagossággal, az életmű és a kor összefüggésében feltárja az író munkásságának értékeit, hogy egyértelmű ítéletet alkosson a sokat vitatott Gárdonyi-problémákról.

Elszórt kísérletek történtek ugyan, de nem a teljesség igényével, inkább csak egy-egy probléma megvilágítását tűzték ki célul. Az úttörő érdem kétségtelenül *Bóka Lászlóé*, aki az *Egri csillagok* elemzésével megnyugtató módon szolgáltatott igazságot az író halhatatlan remekművének, és olyan szempontokat adott Gárdonyi értékeléséhez, amelyek segítették a további munkát [1].

Az *Egri csillagok* fényénél azonban sokáig hajlamosak voltunk megelégedezni Gárdonyi többi művéről, különösen az egri években keletkezett társadalmi regényekről. Azt hiszem, igaztalanul osztottuk két mereven lezárt korszakra az író életművét. E felosztás szerint az *Egri csillagok*ig tart a radikális, harcos írói magatartás korszaka, és 1897 (az Egerbe költözés éve), illetve 1900 után már egyértelműen a burzsoá filozófia zavaros világába hanyatló periódusként kell felfogni Gárdonyi Géza írói munkálkodását.

Vitathatatlan, hogy a századforduló előtt született Gárdonyi-művek eszmeisége markánsabban körvonalazott — ha a művészi forma sokszor még nehezen kerekedett is ki —, de nem lehet egyszerűen Schopenhauer, Bourget, de még a keleti vallások misztikus világának hatásával sem magyarázni az egri években keletkezett regényeket. Ez a szemlélet nagyon leegyszerűsíti a problémát, és helytelenül elszakítja egymástól az említett két pályaszakaszt.

A baj talán az volt, hogy meg sem kíséreltük az Egerben keletkezett társadalmi regényeket a korszak — a századforduló — változó világából eredeztetni, pedig nagyon jól tudjuk, — bizonyosság erre sok Gárdonyi-mű —, hogy az író érzékenyen rezdült minden problémára.

amely élménykörébe közvetlenül vagy közvetve bekerült. Nem fordítottunk kellő figyelmet arra, hogy Gárdonyi pályáján az írói ábrázolás technikájában lényeges összefüggés van a századforduló előtt és az 1900 után keletkezett művek között, s hogy ez az ábrázolásmód sok tekintetben összefügg a kortársak művészetével is. Nem vettük figyelembe, hogy az egri „remeteség” — jóllehet a témakör szűkülését is eredményezte —, tele van olyan kísérletekkel, amelyek elvetélésükben is a magyar társadalmi fejlődés sok problémájára kíséreltek meg feleletet adni. Túlzottan előtérbe helyeztünk olyan műveket, amelyek művészileg nem is voltak annyira értékesek, de harcos, radikális társadalombíráló hangjuk harsányabb, mint a későbbi regényeké.

Pedig ezek között vannak olyanok is, amelyek érettebb írói művészettel mélyebben, és az átfogó szintézis szándékával alaposabb megformálással törekednek megszólaltatni az Amerikába kivándorolt agrárproletárok sorsát (Aggyisten Biri,) a pénzszerzési hajszában kiszikkadt érzésű emberek világát (Te Berkenye), a magyar társadalomban jelentkező nemzedékváltást (Az öreg tekintetes), a feudális kötöttségeként még a századforduló után is tovább élő, az emberi lelket megnyomorító kolostori világot (Ida regénye), vagy éppen az imperialista világháború idején tétlenségben éldegélő, a közélet áramától elszakadt kisváros életét, üde, reálisan mintázott figuráival. (A kürt).

Természetesen könnyebb volt ezelőtt tíz-tizenöt évvel — haladó értékeink fontolgató felmérésekor — rábukkanni a szembeszökő antiklerikális és társadalomellenes tendenciákra, hiszen ezeknek gyökerét az első pillanatra meg lehetett találni. A *lámpás* (1894) tanító-hőse hányódásaival támadja szembe a kiegyezés utáni úri világot éppen az-azal, hogy a cselekmény a szabadságharc idején játszódik, s a regény akkor figyelmeztet 1848 csillagára, amikor a dzsentrivé züllött magyar nemesség előtt már régen kihunyt ennek a csillagnak a fénye. Azt is látjuk már, hogy *A lámpás* talán az egyetlen a múlt század kilencvenes éveiben nem ritka antiklerikális regények közül, amely klerikalizmus-ellenességét sikeresen kapcsolja egybe annak a szabadságharcnak dicsőítésével, amely a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseit volt hivatva kivívni hazánkban.

Az is bizonyos, hogy meglepően tisztán csendül ki egyfajta szocialisztikus hang az *Ygazság a földön* (1896) című legendából is. Túl azon, hogy az éppen kicsirázott és hajtásnak induló magyar munkásmozgalom jeleit nem vesszük észre az elbeszélő költeményekben (sokkal inkább az anarchiába fulladó magányos lázadást), eleven frissességgel csendül ki a meglepő költői felismerés:

Éntőlem tudta meg, hogy csal minden gyáros:
Nem azt a bért adják, ami igazságos.
Dús palotáiknak minden egy téglája
A munkás bérének elvont garaskája.

Az ilyen hangvételű művek után nehezebb megítélni azokat a regényeket, amelyek a hősök belső világát boncolgatják, amelyek a lelki analízis módszerével, de nemesebb veretű írói művészettel szólnak meg a századforduló után.

Könnyű lenne magyarázni a lélektani elemzést azzal, hogy Gárdonyi *Paul Bourget*-nak, a pszichológus-regényírónak módszerét automatikusan másolja. Hiszen —, hogy csak egy problémát jelezzek —, rokoníthatja őket a szerelem rajzában, a házasság ábrázolásában felbukkanó pesszimizmus, a hosszabb lélektani elemzés. Azonban *Bourget* sok tekintetben francia jelenség, az ő állásfoglalása sajátosan fakad a francia viszonyokból, s szkepticizmusához nagy mértékben hozzájárult a porosz-francia háborúban elszenvedett vereség.

Felesleges lenne tagadni *Bourget* hatását a magyar szellemi életre (Gárdonyi könyvtárában ma is megtaláljuk sok művét), de tegyük hozzá, hogy Gárdonyi pedig jellegzetesen magyar jelenség, s hogy a magyar fin de siècle társadalmi-politikai fejlődésével, művészeti irányzataival formálhatta egyéniségét, hiszen a kilencvenes években, amikor ezek iránt a legfogékonyabb is volt, a magyar szellemi élet erősödő központjában, Budapesten tartózkodott. Az itt szerzett élmények pedig elhatárolóak voltak.

Mindazt, amit ezzel kapcsolatban elmondunk, nem tekintjük lezárt problémának, csupán az a szándék vezet, hogy keressük Gárdonyi sajátos írói ábrázolásmódjának forrásait és mikéntjét. Az olyan szemlélet ellenében szeretnénk más utat járni, amely Gárdonyi társadalmi regényeit egyszerűen a dekadenciába fulladó polgári filozófiából eredezteti, s közben megfélekedezik arról, hogy ezek a nyugati polgári nézetek sajátosan magyar köntösbe öltöztek, mire nálunk is meghonosodtak annyira, hogy egy-egy író művészetére elhatároló módon hatást gyakoroljanak.

Barta János fejtegetése nyomán tudjuk leginkább megközelíteni azt a problémát, amelyet Gárdonyi írói módszerével kapcsolatosan meggondolandónak tartunk [2].

A kiegészítés után jelentkező, főleg polgári származású írógeneráció fokozottabb mértékben elszakadt attól az idealista világtól, amely a hagyományok nyomán sokáig meghatározta az értelmiség világnézetét. A mechanikus materializmus (Büchner), a darwinizmus megintatják a szilárdnak hitt világtérképet, az írók már Madáchtól Vajda Jánoson, Reviczky Gyulán és Komjáthy Jenőn át Gárdonyiig fokozódó kétellyel és elbizonytalanodással magyarázatot keresnek problémáikra, és megkapaszkodnak mindabba, ami úgy látszik, hogy meg tudja nyugtatni a felkavart érzelmeiket.

Ez a problémázó útkeresés hozza el hozzánk is a *biológista-pozitívista* emberszemléletet (Justh Zsigmond Párizsban személyesen kapcsolatba kerül Taine-el), amely nálunk két irányba érvényesíti elemző technikáját: egyrészt a *fiziológizmus* felé (Barta János kellő okfejtéssel gazdag példaként idézi Lázár Béla szavait Iványi regényéről, valamint Justh Zsigmond műveit, aki a regényciklus megírását is tervezte), másrészt a *társadalmi elemzés* felé. Elegendő ezzel kapcsolatosan emlékeztetni Bródy Sándor előszavára a *Nyomor* című kötet előtt, vagy Vértesi Arnold szavaira, aki azokra akar szánakozó pillantást vetni, akiket „a társadalom eltiport, s azokra, kiket saját hibájuk örvénybe ragadott”.

Itt jegyezhetjük meg, hogy a 90-es évek közepén Gárdonyi is fo-

kozottabb mértékben fordul a társadalom kisemmizett, megnyomorított tagjai felé. Szép példája ennek az *Ygazság a földön* című legenda, de publicisztikai tevékenységében is ezt figyelhetjük meg. 1895. január 1-én a Magyar Hírlapban *Januarius 1* címmel írt cikket, amelyben erről így olvashatunk: „Csodálom Wekerlét, hogy okos, értelmes ember létére elhárította magától a reá irányzott boldog újévi tisztelgéseket. Művelt, okos, úri embereknek ezt el kell fogadniok, és meg kell adniok. Vagy talán különbek akarunk lenni, mint a házmesterek, kéményseprők és lámpaoltogatók? Nem. Egyenlők vagyunk mindnyájan. Azok is okos emberek, mi is okos emberek vagyunk. A minisztertől a szemetesig...” Bár a támadó gúny éle elsősorban Wekerle ellen irányul, de a nagyváros jellegzetesen szegénységben vergődő alakjainak az emlegetése Gárdonyi érdeklődésének irányát is mutatja.

Barta János — idézett referátumában — a biológista szemlélettel ellentétben járhatóbbnak látja azokat az íróknak az útját, akik az egyént társadalmi megkötöttségeikben igyekeznek bemutatni, és a valóságot apró mozzanatokra felbontva tükrözik a társadalom szélesebb méretű ellentéteit: „Az elemző technika megint determinációkat, törvényszerű kapcsolatokat bogoz ki; társadalmi talajt látunk parányi embersorsokon keresztül; hatalmas erők és összecsapások szürkülnek le a hétköznapiság méreteire... Mint a fiziológiai aláfestésű elemzésből, a társadalmiból is vezet egy oldalág a lélektani szemlélet és a személyes líraiság felé”.

Így *Petelei Istvánnál*, kinek több témája szociális ízű, módszere a befeléfordulás: a tárgyakat és szereplőit élesen megfigyeli, a külső bonyolítás helyét inkább elidőzik a belső válságok boncolgatásánál, a szélesebben áradó épikus méretek helyett megmarad a lelki reakciók részletezésénél.

Szerintünk Gárdonyi is ezt az utat járja. A 90-es években megfigyelhető társadalmi jellegű belső elemzésből (A lámpás, *Ygazság a földön*, *Pöhölyék*) egyenesen következik a századforduló után írott társadalmi regények sajátos hangja, amelyben megmarad a társadalmi érdeklődés, de keveset törődve a külső események bonyolításával inkább alakjai belső világára fordít figyelmet, és kisebb embersorsokon keresztül a hétköznapiságig szűríti le a nagyobb erők összecsapását. (Az öreg tekintetes című regény hőisében, *Csurgó Károlyban* a patriarkálisabbnak látszó feudális világ ütközik össze a kifejlődő kapitalizmussal). Ez a „leegyszerűsítés” persze azzal is együttjár, hogy nem születik nagy regénykompozíció Gárdonyi tollából, és a lélektani elemek túltengése sokszor elhalványítja az amúgyis nehezen kibogozható társadalmi jellegű eszmeiséget.

Gárdonyi „elemző realizmusa” végeredményben kevésbé kötődik Jókai romantikájához, de Mikszáth anekdotázó realizmusa sem áll közel hozzá. Nem lesz naturalista író sem, mert mire ez hozzá elérne, jellegzetesen átalakulva a magyar viszonyok között, csupán a lélektani elemzés szándéka marad meg, és a társadalom elesettjei iránti érdeklődés, amely viszont abból is következik, hogy az imperializmus felhaladó magyar kapitalizmus egyre nagyobb tömegben termelte ki a nyomorgókat.

Tegyük még ehhez azt is, hogy Gárdonyi „lélektani realizmusa” színeződik egy sajátos líraisággal is, amely sokakat arra késztetett, hogy a naivság vádjával illessék. Pedig ez a személyes líraiság rokon Petelei vagy mások prózai líraiságával is.

Egy átalakuló társadalom és egy átalakuló irodalom írója Gárdonyi, akinek pályája jellemzően reprezentálja ezt az átalakulást. Nem beszélhetünk tehát egyértelmű törésről pályáján, hiszen a századforduló utáni írói módszerének elemei és egyfajta világszemlélet csirái már a 90-es években kialakulóban voltak. Ezt az írói magatartást színezi egyéni sorsa is, amelyből elsősorban szerencsétlenül végződött házassága és a teozófikus, panteista tanulmányok vezetnek el életének utolsó éveiben a jellegzetesen deista világszemlélethez.

Gyakorlati vizsgálódásainkat nem terjesztjük ki minden társadalmi regényre — hiszen tanulmányunk keretei sem engedik ezt meg, de célunk sem ez volt —, ezért az elmondottakat egyetlen regény, Az öreg tekintetes részletes elemzésével igazoljuk.

II.

Ha tanulmányozzuk a század első évtizedében számottevő irodalmi fórumok hasábjain jelentkező írók neveit, feltűnő, hogy az a Gárdonyi, akire már a századforduló évétől rásütötték az „egri remete” bélyegét, egészen a *Nyugat* megjelenéséig tagja volt az új irodalmi, szellemi életet előkészítő munkatárs gárdának.

Amikor Osvát Ernő és Gellért Oszkár 1902-ben átveszik az addig klerikális *Magyar Gêniousz* szerkesztését, Gárdonyit is bekapcsolják abba a körbe, amelyben a legkiválóbb munkatársak Cholnoky Viktor, Fenyő Miksa, Kemény Simon, Kaffka Margit, Krúdy Gyula, Nagy Endre és Szini Gyula voltak. Gárdonyi már az első évben szerepel egy novellával (Annuska apáca lesz; *Magyar Gêniousz*, 1902. 67—70. lap), de a későbbiekben is intenzív lehetett kapcsolata a lappal, amit a *Magyar Gêniousz* kritikai figyelme is bizonyít. Két év alatt három alkalommal olyan kritikusok írnak bírálatot Gárdonyi műveiről, mint Fenyő Miksa, Bárdos Artúr és dr. Mikes Lajos [3]. A *Magyar Gêniousz*ban Gárdonyi jelentős külföldi írók műveivel is megismerkedhetett: Oscar Wilde, Ibsen és Kipling nevét is megtaláljuk a folyóiratban.

Bródy Sándor 1903-ban induló *Jövendő* című „irodalmi és politikai újság”-jának Gárdonyi is főmunkatársa, majd később munkatársa lesz. Ady Endre, Csizmadia Sándor, Gárdonyi Géza, Erdős Renée, Szász Zoltán, Szomory Dezső, Oláh Gábor alkotják a lap legtehetségesebb írógárdáját. Amellett, hogy Gárdonyi a *Jövendő*ben megismerkedhetett Leo Tolsztoj, Csehov, Alekszej Tolsztoj, Gorkij, Anatole France, Ibsen, Verlaine műveivel, a lap *Forradalom* című rovatából értesülhetett azokról a forradalmi mozgalmakról, amelyek a Monarchia társadalmi és politikai életében érlelték a dualizmus 1905-re beérő válságát.

De hasonlóképpen megtaláljuk Gárdonyi Géza nevét a *Figyelő* (1905) hasábjain is, amely amellett, hogy a magyar irodalom legkiválóbbjait szólaltatta meg, már felfigyelt a nagy európai eszméáramla-

tokra is. A *Nyugat* közvetlen elődjének számítható *Szerda* több alkalommal hozta Gárdonyi írásait (pl. Melyik a kettő közül? 1906. 25—33. lap), és a legkiválóbb kritikusok foglalkoztak benne műveivel.

Ha *Az öreg tekintetes* problémáját szeretnénk megvilágítani, feltétlenül figyelniünk kell az eddig elmondottakra. Gárdonyi Egerbe költözése után éppen a század első öt évében még intenzív kapcsolatot tartott fenn a legjelentősebb irodalmi fórumokkal és a legszámottevőbb írókkal. *Az öreg tekintetes* témájának érlelődése éppen erre az öt évre esik: Gárdonyi József könyvéből tudjuk, hogy az író először 1899. december 2-án foglalkozott a regénnyel, de megírását többszöri újrakezdés és címváltoztatás után csak 1904. augusztus 2-án fejezte be [4].

Az a tény, hogy Gárdonyi ekkor még együtt tudott haladni a radikalizálódó polgárság irodalmi képviselőivel, arról tanúskodik, hogy a társadalmi problémák iránti érdeklődése, amely a 90-es években magatartásának fő meghatározója volt, a század első öt évében sem csökkent.

Fel kellett tehát figyelnie azokra az átalakulásokra, amelyek a magyar társadalomban végbementek.

A különféle szocialisztikus mozgalmak (városon és falun) ráébresztették a meglehetősen fejletlen és a hatalomból a feudális birtokos osztály által kiszorított polgárságot arra, hogy a polgári demokráciáért vívott harcban a tömegek mozgalmához kell kapcsolódnia. Csakhogy ily módon az a sajátos helyzet állott elő, hogy Magyarországon nem az erős ideológiai alappal rendelkező polgárság szervezte maga mellé a tömegeket, hanem a gyenge és fejletlen polgárság csatlakozott a tömegeknek az ország demokratizálódásáért folyó küzdelméhez. Igaz, mégis ebből a szándékból született a *Huszedik Század* és a *Társadalomtudományi Társaság*, amely fórumokon a magyar középrétegek és a magyar polgárság tiszteletreméltóan és a munkásmozgalom mellett legszámottevőbben vívta küzdelmét a demokratikus és a mágnásföldbirtokos vezetéstől megszabadított új Magyarorszáért.

Nem véletlen azonban, hogy ennek a radikálisabb polgári mozgalomnak a fellépése éppen akkor történik, amikor a Széll Kálmán vezette kormányzat egyre jobban eltér a szabadelvűség korábbi, az ipari és kereskedelmi tőke fejlődését támogató magatartásától, és egyre inkább a reakciós nagybirtokos-klerikális elemekre támaszkodott a dualizmus roskadozó épületének fenntartása érdekében. Amikor a szocialisztikus mozgalmak erősödésével a hivatalos kormányzat e mozgalmak elfojtásának szándékával vezérelve kezdett önálló úton járni, és a szabadelvűekkel szemben a kormányban is túlsúlyba kerültek a feudális elemek, a tőkésedő ipari és kereskedelmi polgárság jobban teret engedett a feudalizmus ellen irányuló radikális mozgalomnak, sőt támogatta is azt.

A történelmi fejlődés által az országra kényszerített helyzetben tehát szükségszerűen szembekerült a régi feudális hatalom, — amelynek anakronisztikus volta egyre nyilvánvalóbbá vált — és a fejlődés irányát képviselő burzsoázia. Persze a radikális polgári szociológia sem tudta vállalni az agrárszocialista mozgalmakkal és a burzsoázia

célján túltekintő munkásmozgalommal a teljes azonosulást. Érthető módon, hiszen ezek a mozgalmak már a tőkés kizsákmányolás alapjait is kikezdték.

Ez a folyamat, a történelmi fejlődés menetében bekövetkező nemzedékváltás — a megcsontosodott és egyre reakciósabbá váló birtokosmágnás vezetés és a célratörőbb, de kegyetlen burzsoázia között — közel sem lehetett ilyen tisztán látott átalakulás még a radikális szociológia képviselői előtt sem. Azok előtt pedig, akiket éppenhogy érintett ennek az átalakulásnak a szele, még zavarosabban bontakozott ki ez a társadalmi kép. Így Gárdonyi Géza is, aki tanúja volt ennek a csatározásnak, jó érzékkel csupán megérezni tudta a magyar fejlődésben jelentkező problémákat, de megérteni teljes mélységében sohasem.

Érthető tehát *Az öreg tekintetes* szép művészi szándékának sok ellentmondása is. A regény megjelenésekor a kritika hangja is változó. A *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* dicsérő, de egyébként nem túl jelentős ismertetése mellett [5] figyelemre méltóbb a *Katholikus Szemle* kemény bírálata [6]. Dicséri ugyan az elbeszélés könnyed természetességét, de a „költői igazságszolgáltatás”-nak, a századforduló idejére már rég anakronisztikus esztétikai elvét kéri számon az írótól. Ezzel a regény legnagyobb művészi értékét veti el: a régi tragikus bukásának bemutatását az új elleni harcában. Többek között ezeket olvashatjuk a bírálatban: „Azután meg lélektanilag is megokolatlan, hogy miért kell annak a jólelkű bogaras öreg úrnak nagyon is csekély hibái miatt oly tragikus módon elpusztulnia, míg vesztének tulajdonképpen okozója, orvos veje, az ő pénzéből nyugodtan kártyázik tovább. Hol itt a költői igazságszolgáltatás? Az élet talán szolgáltat példát az ilyen tragikumokra, de ez ott is csak kivételes eset s a költészetben sohasem lehet helyes...” Idézetünk utolsó mondata — szándéka ellenére — méltó elismerés is, mert kell-e nagyobb elismerés mint az, hogy az élet éppen kivételességének tipikusságában szolgáltat példát ilyen tragikumokra?

1908-ban az akadémiai Péczely-pályázatról szóló jelentés elismeréssel méltatja a „kiváló művészettel” fejlesztett „jellemrajzot” a regényben [7], és lényegében ezért jelentős Futó Jenő Gárdonyi-monográfiájának az elemzése is [8]. Futó Jenő Gárdonyi analitikus regényei közül ezt tartja legjobbnak, bár egyoldalúan törekszik „fajunk egyik legtipikusabb képviselőjének” beállítani a regény főhősét.

A felszabadulás után Tóth Gyula és Z. Szalai Sándor közelítették meg legjobban Gárdonyi regényének lényegét az író kisregényeiről írott tanulmányukban, amely az általuk szerkesztett Gárdonyi-sorozat *Dávidkáné* című kötetének utószavaként jelent meg [9].

A regény kritikai értékelésének vázlatos bemutatása is mutatja a mű ellentmondásos fogadtatását. Az alábbiakban megkíséreljük mai szemmel részletesebben áttekinteni *Az öreg tekintetes* problémáit, bár álláspontunkat nem tekintjük véglegesen lezártnak.

Az öreg tekintetes Csurgó Károlya ízig-vérig a régit, a megcsontosodott, konzervatív birtokos osztálynak a szemléletét hordozza. A vidéki, patriarkálisabb környezetből a fővárosba kerülve ezért kerül szembe minduntalan a kapitalista Budapest, számára érthetetlen je-

lenségeivel. Az öreg tekintetes úgy jelent meg lányának családjában, „mint egy ismeretlen világ képviselője, egy ó-magyar, aki kilép a kép-rámából, s leül az élők közé pipázni”. Nem talál semmi kivetni valót abban, hogy reggelenként barátságos beszélgetést folytat a budapesti bérház cselédjeivel, házmesterével, akár fehérre meszelt kuriájának ámbitusáról szólna cselédjeihez.

A kapitalista nagyváros erkölce már túllépett a régi udvarházak zárt világának patriarkális melegségén, hiszen a törtető világ a gyár-óriások tövében nagyon is széles árkot vont a társadalmi osztályok közé:

„Végre a doktorné megszólalt:

— Atyuska — mondotta kérlelő szelíd hangon —, hallottam, hogy a cselédekkel beszélgetett a kapuban. Nem szokás ám az Budapesten.

— Mi nem szokás?

— A cselédekkel összeállani...

— A cselédekkel? Hogy beszélgettem velők? Hát azok nem emberek?

A doktorné engesztelően, könyörgőn tette össze a kezét:

— Nem szokás, édesapám.

Bárányné kifakadt: — Azok a hibásak! Hogy mernek a bácsival konfidenskedni! Szemteien nép!

Az öregúr hűledezve nézett rájuk. Nem értette, hogy mi rosszat cselekedett, de látta, hogy a család rosszalja a tettét...

A főváros élete kavargva kapja el sodrával a szelíd tekintetű atillás öregurat, aki múzeumba illő külsejével értetlenül ténfereg az ismeretlenül tovasiető emberek között. Természetesnek találja, hogy vejét, dr. Tardy Imre orvost mindenki ismerje, hogy Polgár Balázné özvegy órásné, aki egy József-városi bérház fülledt, nyomorúságos lakásában tengeti a rák betegségtől megkínzott életét, mindenki segítsen. S amikor veje, lánya és mások is elfordulnak tőle, már csak irgalmas cselekedetekben (az özvegy órásné halála után látogatja annak kislányát az árvaházban), majd a szabad természetben, végül kisemmizve az alkohol mámorában talál vigasztalást, zavaros álmokat szövögetve a régmúlt idők megszépült emlékeiről. Utolsó reményként a városi bérház ablakában otthont talált méhcsalád vigasztalja, de amikor ettől is megfosztják, reménytelenül beleöli magát a Dunába.

A talajvesztés tipikus sorsa a Csurgó Károlyé. Szemléletében nem is annyira a kapitalizálódó nagybirtokos mágnás, vagy a birtokait elvesztő dzsentrí képviselője, inkább egy régebbi, szebb nemesi élet szimbóluma. Nem is Csurgó Károly egyedi sorsa fontos ebben a regényben, hanem az a társadalmi átalakulás, amely kihúzta a talajt az effajta élet alól, és helyébe egy progresszívebb, de kegyetlenebb valóságot teremtett. Gárdonyi nem fest széles társadalmi tablót, a hatalmas erők összeütközését egyetlen ember lelki kálváriájának, tragédiájának bemutatására szűkíti. Mégis remek realizmussal mintázza meg az öreg tekintetes mellé az új életforma jellegzetes figuráit.

A lárvaarcú *Tardy Imre* szegényes vergődése tipikusan példázza a századforduló magyar társadalmában a hatalomból kiszorított középrétegek sorsát. Milyen szánalmas és színpadiasan megrendezett jóság az övé, amikor hetenként egy alkalommal a szegények számára tart rendelést, „díjtalanul”, de minden nemesebb segítőszándék nélkül. Ugyanakkor alázatoskodva dörgölődzik a mágnásokhoz, a bárókhoz, hiszen ezt építendő szanatóriuma is megkívánja. Kisszerű életéből a keddi fogadónapok segítségével szeretne felvergődni, amikor előkelőségeket fogadhatna szalonjában, s velük egy-egy hírlapíró is, mert azok az éig emelhetnek valakit, vagy a sárba taposhatják le:

„Míg az öregúr odajárt, doktorék azon tanácskoztak, hogy az idén megnyitják a szalonjukat: vendégnapot jelölnek ki ők is minden hétre.

A napban hamar megállapodtak: keddre tették. A teáscsészék megvételét Bárányné vállalta el. Nagyobb gond volt a meghívók összeállítása. A doktor szeretett volna néhány előkelő családot meghívni, az asszonyok azonban fáztak tőle.

Mert a szalonjuk nem volt valami tágas, és pompa tekintetében bizony harmadrendű. De a doktornak ismerettség kellett, előkelő ismerettség, hogy a nevét emlegessék, s a tavasszal építendő szanatórium legalábbis egy bárót kapjon az első vendégek közé.

Végre is úgy oldották meg a nehéz kérdést, hogy az összeállított névsornak a felét kitörölték, s néhány ismeretlen hírlapírót jegyeztek be. Az ilyen zsúrokon minden hírlapíró felér egy báróval.”

Tardy Imre mellett, hogy ilymódon verbuválta össze a karrierjéhez elengedhetetlen „előkelőségeket”, nevetséges sznobizmusával a kaszinó játéktermében is tündökölni szeretett volna. Az öreg tekintetes birtokának ára lassan-lassan elúszott a családi Wertheim-kasszából a kaszinó kártyaasztalán. S ahogy fogyott a pénz, úgy vetkőzte le ő is hízelgő alázatosságát az öregúr iránt, míg végül durva szavakkal mutatta meg eltorzult jellemű igazi énjét.

Ha azt mondtuk, hogy Csurgó Károly egy letűnt világ szimbóluma, nem tévedünk akkor sem, ha Tardy Imre sajátosan mintázott figuráját határozzuk meg: a nosztyferis svihákság, a léha dzsentri magatartás keveredik benne a csörtetve előretörő polgár jellemző vonásával. Annak az embernek a magatartása ez, aki céltudatosan építgetné meggazdagodásának épületét, ha lenne benne elegendő kitartás. Csakhogy képtelen erre, mert a társadalom olyan életformát kényszerít rá, hogy minduntalan kiengedi kezéből szerencséjét.

Az új világ jellegzetes alakja *Hunyadi úr* is, az újságíró. Az özvegy órásné előtt előkelő urat játszik, intim titkokat szimatolva látogatja az úri szalonokat: a doktorék házából a szomszédos bankárházba siet, csipegetve a híreket, amelyek segítségével megalapozhatná saját szerencséjét is. Bár Gárdonyi kevesebb figyelmet fordít rá, de sápadt arca, ravasz tekintetű szemei, idegesen kapkodó egyénisége annak a Perényi Miksának rokonává teszik, akiben Mikszáth Kálmán oly remekül rajzolta meg az Új Zrinyiász történetében a kapitalista bulvársajtó jellegzetes alakját.

Az alakok plasztikus kidolgozása szervesen hordozza Gárdonyi regényében azt a problémát, amelyet a regény legfőbb eszmeiségének

látunk. A történés lassú pergetése még elmélyültebbé teszi *Az öreg tekintetes* szereplőinek jellemét: a századforduló magyar társadalmának sok problémáját — ha sokszor csak érintve is — ezek a szereplők mutatják.

A megerősödő magyar kapitalista fővárosban a szegény, kisemmi-zett emberek a nagy bérházak udvarában meglapuló kis szobák sötét, egészségtelen levegőjében betegségük reménytelen gyógyításáról panaszkodnak. Kilátástalan sorsuk kényszeríti őket arra, hogy egy jó-lelkűséget hazudó orvos ingyenes rendelésén reméljenek gyógyulást:

„Az asszony bevánszorgott a váróterembe.

Már sokan voltak ott, tán huszan is. A szoba közepén a villamos függő-lámpás megvilágította őket. Mind szegény és mind sárga, sovány, kedvetlen. Asszonyok, férfiak, egy tizenöt éves fiú is. . .”

A szegénység kilátástalan útvesztettségével nem tudott belekapaszkodni a Kossuth névvel díszített, de a kossuthi eszméktől eltávolodott függetlenségi ábrándokba —, amely a középrétegek elégedetlenségét egy időre elaltatta —, így éltető elem híján különböző vallási szektákban keresett vigasztalást (baptista, anabaptista, nazarénus stb.). Figyelemre méltó, hogy Gárdonyi erre is reagál, és regényében a Práter utcai csizmadia, Fábián István alakjában jelzi is ezt. A nyomorúság egy ilyen szektába sodorta ezt az embert, lobogó szemében végtelen szenvedéllyel izzik a lefojtott keserűség, a vallási fanatizmus által felkeltett érzés:

„— Ime, ahogy mondtam: az Isten elküldi az ő angyalát a szükség órájában és mindeneket megvigasztal. Így van ez, uram. Ön nem is tudja, hogy őnt az Isten küldte ide, csak egy belső sugallatot érzett, amely azt mondotta: Kelj fel és eredj az özvegy órásnéhez. Ön pedig felkele és eljőve, teljesítvén az Úrnak akaratát.

A varga szeme csillogott, míg ezeket mondotta. Rossz horpadt kalapját alázatosan tartotta a kezében. . .”

Olyasféle híradás ez a városi szegények világáról, amely az ábrázolás hitelességével méltán kapcsolódik Bródy Sándor kisembereinek megrázó tragédiájához, vagy Kóbor Tamás és mások által leírt reménytelen, fullasztó külvárosi emberi sorsokhoz.

Az erőteljes konturokkal megrajzolt jellemek nem elszigetelve vonulnak fel a regényben, sorsuk egységes egészzé kovácsolódva mutatja az író által érzett sebeket a társadalom testén. Közben a regény fővonala soha nem szakad el az öreg tekintetes vívódásától. Az író remek szerkesztéssel kapcsolja művének eszmeiségét a főalakhoz.

Nem nehéz észrevenni, hogy *Az öreg tekintetes* cselekménye állóképszerű, mozdulatlanságában van valamiféle rejtett dermedtség, amelyet a regény végén felgyorsuló események és a bekövetkező tragédia tesz drámaivá. A mű expozíciójának számítható vacsora leírása hitelesen poentírozza a megütköző erők jelenlétét. De ezt is elsősorban az itt felvonuló szereplőkön keresztül.

Az árverésen vásárolt grófi székben üldögélő sznob Bárányné, a doktor, a kolostorban nevelt, az életet alig-alig ismerő doktorné, a középszerű francia tanár és felesége, ennek apja, a vagyonteljes

kapzsiságától megfertőzött agg Mayer egyként egy más világot képviselnek Csurgó Károllyal szemben. A középnemesi kuruckodás és 48-aság (amely több alkalommal felbukkan a regényben) atillás öregura úgy vergődik ezek között az emberek között, mint a partra vetett hal, amely éltető eleme nélkül pusztulásra van ítélve.

A regényben nem találunk gazdagon, epikus szélességgel áradó mesét. A cselekményesség másodrendű Gárdonyi számára, inkább az öreg tekintetes lelki kálváriájának bemutatására törekszik. Minden apró kis csalódása úgy villan fel, mint egy impresszionista festmény színfoltjai, amelyek mégis megőrzik a kép rájáratott mozgatlanságát. Csurgó Károly hányódása, vergődése és halálraiteltségének elmélyülése fontosabb ebben a regényben, mint a külső történés. Gárdonyi elsősorban reá, majd a többi szereplőre fordítja az olvasó figyelmét. Mellékes az öregúr ténferegése, sétálgatása és fontos a bensejében előkészített csalódás. Így alaposan megindokolt az öreg tekintetes öngyilkossága: az események itt vesznek tragikus fordulatot, felgyorsulnak, de egy rövidke újsághírrrel — az öregúr öngyilkosságáról — süket mozgatlanságba torlódnak megint, nyugtalanítva az olvasó tovább működő fantáziáját.

Gárdonyi regényének állóképszerű ábrázolása emlékeztet a csehovi színpad sajátos atmoszférájára. Gárdonyi regényében a szereplők — akár Csehov drámaiban —, ténferegnek, tesznek-vesznek, táplálkoznak, beszélgetnek, de a néző mindig érzi, hogy e látszólagos tételesség mélyén hatalmas erők összecsapása készül. E sajátos dramaturgia nem egy jellemző vonása megtalálható Gorkijnál is a század elején írott drámaiban (Éjjeli menedékhely, Kispolgárok). (Csak mint elgondolkodtató tényről említjük meg, hogy az orosz irodalom, — amelynek Gárdonyi nagy tisztelője volt —, Szabó Endre és mások jóvoltából éppen a századvégen és a XX. század első éveiben jut el a folyóiratokban a magyar olvasókhoz. Anélkül, hogy túlzott hatást feltételeznénk, talán ezt is figyelembe kell venni).

Csurgó Károly úgy pusztul el, mint egy letűnt világ utolsó képviselője, akin a történelmi fejlődés szükségszerűen átlépett, megmutatva az új életforma progresszivitásában is eltorzult igazságait. Éppen ebben van Gárdonyi legnagyobb írói érdeme! A romantikus falu-város ellentétén túl (mert ha csak ezt látnánk benne, igazságtalanok lennénk) az az írói ábrázolásmód figyelhető itt meg, amely a lélekemelés módszerével a társadalom dialektikus történelmi változását szűkíti le egyéni életsorsra, az „elemző realizmus” mesteri alkalmazásával nagy erők összecsapását egyszerűsíti a hétköznapi méreteire.

Éppen ezért nevetségesen bosszantó Balázs Sándornak az eljárása, aki színpadra átdolgozva Gárdonyi regényét a legfontosabbat — a réginek a tragikus bukását és az újnak sok ellentmondását —, mellőzte, sziruposan feloldva a befejezést: a doktorné elhagyja haszontalan kártyás férjét és a „kiegyensúlyozott lelkű, egyszerű bölcsességű öregember” (?). „visszavezeti ahhoz a férfihez, akit igazán szeretett, csak fiatalos sértődésből ment a másikhoz férjhez”. Érthetetlen, hogy olyan kiváló esztéta, mint Schöpfung Aladár éppen ezért dicsérte a színpadi átdolgozást a Nyugatban [10].

Az akadémiai Péczely-pályázatról szóló jelentésben, amely az 1905 és 1906-ban első kiadásban megjelent regényekről szól, a bíráló bizottság (Endrődi Sándor, Haraszi Gyula, Ferenczi Zoltán) nevében Ferenczi Zoltán a következő szavakkal fejezte be előterjesztését: „Middön tehát a bizottság dicsérettel kívánja kiemelni főképen Gárdonyi Géza *Az öreg tekintetes* és Mikszáth Kálmán *A vén gazember* műveit, egyszersmind hivatkozással a pályázati feltételek g) pontjára, a jutalmat Herczeg Ferenc *A lélekrablás* művének ítéli oda s a jutalom kiadását ebben az értelemben ajánlja a Tekintetes Akadémiának” [11].

Anélkül, hogy vitatnánk most a bíráló bizottság döntésének helyességét a Herczeg-regényről, éppen a Mikszáth-regénnyel való párhuzambaállítás hívja fel a figyelmünket arra, hogy *Az öreg tekintetes* Csurgó Károly egy érdekes sorba illeszkedik be a magyar irodalomban, a különcök sorába.

Jókai Niczky bárója (Rab Ráby), Mikszáth nagyerejű Mácsikja (Nemzetes uraimék), vagy Pongrácz István az „utolsó várúr” és Borly Gáspár (*A vén gazember*), valamint Csurgó Károly Gárdonyi regényében szinte egyazon földből sarjadtak. A Rab Ráby Niczkyjét Jókai az idealizált régi világ derék embereként lépteti fel. Különcösége a hitványabb jellemű környezetben válik ki. Való igaz — és ez Mikszáth hőseinél még szembetűnőbb —, hogy ezek a különcök egy időszerűtlen világ kései képviselői, letűnt életformát képviselnek a számukra érthetetlen új világban.

Az öreg tekintetes Csurgó Károly apró „bogaraival”, de nemesebb, szebb lelkével ugyancsak egy letűnt világ erkölcsének hordozója, tragikussága miatt az író rokonszenvét is élvezi. Mikszáth is sokszor egy szebb embereszmény romantikus alakját álmodja bele egynémely különc figurájába (pl. Medve doktor a Különös házasságban). Bár amikor egy anakronisztikus életforma felett mond ítéletet, különcét tragikusan elbuktatja. Ilyen hőse Pongrácz István is a Beszterce ostromában. Borly Gáspár alakjában ellenben egy sajátos, halálában is romantikusan felmagasztosult hős jelenik meg, hiszen „gazembersége” is az Inokay-bárók javát szolgálta.

Gárdonyi Géza kiváló művészi érzékkel látja különcének időszerűtlenségét, s a következetesen ábrázoló művész nem is menti ki hősét romantikus fordulattal a Duna hullámaiból. A realizmus következetes végigvitele a régi világot képviselő hős pusztulásához vezetett.

Mi hát ennek a látszólagos ellentmondásnak magyarázata: Csurgó Károly elbukik, Gárdonyi mégis az ő becsületes alakján keresztül enged kitekintést egy nemesebb embereszmény felé?

A magyarázatot Gárdonyi világnézeti perspektívatlansága adja meg.

Látta a Csurgó Károly által képviselt réginek a bukását, de észrevette az új nemzedék, a kapitalizmus embertelenségét is. Megriadva szemlélte az új életforma sok fonákságát, ezért rokonszenvével a már idejétmúlt, de szelídebb, a sivár farkaskölcsöktől kevésbé fertőzött Csurgó Károly felé fordult. Gárdonyi realizmusának „diadala” éppen az, hogy kedvenc hősét minden romantikus érzélgősség nélkül engedte halálba. A kapitalizmuson túl azonban nem tudott tekinteni, ezért ma-

radt meg a polgári humanizmus jegyében az öreg tekintetes múzeumba illő embersége mellett.

Gárdonyi regénye a szélesebb epikus méretek hiánya ellenére is nagy korszakváltozást ábrázol: azt a változást, amikor a régi nemzedéket új nemzedék, a feudalizmust a kapitalizmus váltja fel.

Századunk a nagy változások kora. A feudalizmust Európa-szerte végleg az imperializálódó kapitalizmus váltotta fel, s a szocializmus is hallatja hangját. Az átalakulások széles skálájú ábrázolást kívántak attól, aki bemutatásukra vállalkozott. Az európai irodalom nagy írói, Roger Martin du Gard, Thomas Mann, Gorkij és a lengyel Maria Dabrowska is jól megtalálták a családregény műfajában azt a keretet, amely lehetőséget adott egy ilyen átalakulás ábrázolására. (Thibault-család, Buddenbrook-ház, Artamonovok, Éjjelek és nappalok).

Anélkül, hogy az említettek hatottak volna Gárdonyira (ez a keletkezés ideje miatt is lehetetlen) talán nem érdektelen felhívunk a figyelmet arra, hogy *Az öreg tekintetes*ben benne rejtőznek egy magyar családregény csirái is. Azért is érdekes ez, mert amíg nyugaton a polgárság fénykora és alkonya kerül a családregények központjába, keleten. — az elkésett társadalmi fejlődés miatt — még a nemesség alkonyát jelzik ezek a regények. A magyar viszonyok is így elkésve fejlődtek, és elsősorban a nemesség hanyatlásának ábrázolására kellett vállalkozni az íróknak. Ezért áll Gárdonyi regényének a középpontjában is a nemesi életforma széthullása, pusztulása. Ő is egy családon belül jelzi a kor problémáját, bár a két nemzedék képviselői mögött nem találunk olyan széles társadalmi tablót, mint ahogyan ezt az említett európai családregényekben megfigyelhetjük. Ez abból következik, hogy Gárdonyi inkább egy adott pillanat lélektani hatását kutatta, s a szélesebb epikai ábrázolás hiánya a tanulmányunk első részében vázolt írói szemléletből ered.

Az öreg tekintetes egy melegszívű, élesszemű, tehetséges írónak az alkotása. Azt igazolja, hogy Gárdonyi írói és emberi egyéniségének értékeit nem lehet leegyszerűsíteni, nem lehet egyértelműen hanyatlással, befeléfordulással vádolni. Eppen a regény problémáinak felsorakoztatása bizonyítja, hogy az „egri remete” figyelő szemmel kísért a körülötte zajló életet, humanizmusa egy meleg emberszeretetet sugároz, realizmusának következetességét a század első évtizedében is megtartotta.

J E G Y Z E T E K

- [1]. Bóka László: A hazaszeretet regénye (Gárdonyi Géza: Egri csillagok). Tegnaptól máig. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 172—214. Ue.: Csillag. 1952. január—február. V. évfolyam 1—2. szám.
- [2]. Barta János: A kritikai realizmus kérdései a XIX. század magyar irodalmában. Referátum az 1955. november 1—2—3-án megtartott Irodalomtörténeti Kongresszuson. A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.
- [3]. Nyugat-repertórium. Akadémiai Kiadó. Bp. 1959. 430. oldal.
- [4]. Gárdonyi József: Az élő Gárdonyi. Dante. Bp. 1934. II. 123. oldal.

- [5]. Budapesti Hírlap, 1905. november 1. (XXV. évf. 327. szám). Pesti Napló.
1905. november 26. (56. évf. 327. szám).
- [6]. Katholikus Szemle, 1906. 193—194. oldal.
- [7]. Akadémiai Értesítő, XIX. kötet, 1908. évfolyam 21. oldal.
- [8]. Dr. Futó Jenő: Gárdonyi Géza. Hódmezővásárhely, 1930. 112. oldal.
- [9]. Gárdonyi Géza: Dávidkáné (Kisregények). Szépirodalmi Könyvkiadó 1962.
Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula: Gárdonyi Géza kisregényei. (Utószó).
- [10]. Schöpflin Aladár: Színházi bemutatók. Nyugat. 1933. I. 637. oldal.
- [11]. Akadémiai Értesítő, XIX. kötet, 1908. évfolyam 25. oldal.